

ПОЛИТИЧКИ УЗРОЦИ ПРОМЕНАМА СТАНОВНИШТВА БЕОГРАДА И ОКОЛИНЕ У ВРЕМЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

За време првог српског устанка Београд је, поред осталог, претрпео велике промене и у становништву.¹ За време турске владавине, при крају XVIII и почетком XIX века, у њему је живело између 20 и 25 хиљада лица. Он је тада представљао турско-источњачки град, с претежно турско-муслиманским становништвом. За време српске управе (крај 1806 — јесен 1813. године) из Београда је турско становништво готово сасвим нестало, док се јако увећао број Срба и уопште другог хришћанског становништва. При крају устанка, у лето 1813. године, београдско становништво је било готово искључиво српско, с нешто Грка, Цинцара, Јевреја, али и доста досељеника из разних српских и јужнословенских крајева под турском или аустријском влашћу. Пораз устанка 1813. године опет је довео до великих промена у становништву. Кад су Турци септембра 1813. године поново успоставили своју управу, у Београду је, уз Турке повратнике и нове досељенике, било веома мало Грка, Цинцара и Јевреја, а Срби су сви пребегли на аустријску страну.² За то време и становништво непосредне београдске околине претрпело је велике промене и у популационом, бројном погледу, и у композицији становништва, у делимичној замени старинаца с миграционим таласима избеглица из Турске. За овај десетогодишњи период 1804—1813. године, може се рећи, Београд је из основа два пута променио своје становништво, што је већим делом важило и за један број села његове непосредне околине. У том погледу најзначајнији догађаји који су се одиграли током 1804, крајем 1806, између 1807. и 1808, 1809. и 1813. године највише су утицали на измену популационе, конфесио-

налне и етничке ситуације у главном граду београдског пашалука, односно ослобођене Србије у првом устанку.

На прелазу XVIII у XIX век, по својој старини, турско становништво у Београду делило се на две посебне групе: оно које је важило као старије и сталније, а то су били ерлије, спахије и „другог реда“ Турци (сем јањичара и њихових породица, којима је у време од 1791. до 1799. године био ускраћен боравак у Србији уопште), и оно друго које се почело насељавати у пашалуку тек после Свиштовског мира.³ Кад је почео устанак, српски устаници су правили разлику између ова два реда турског становништва, не дирајући у Турке староседеоце као „кућевне“, „мирне“, „времените“, „добродушне“, за разлику од нових муслиманских досељеника, који су се били, махом, ставили у службу дахија и који су у српском народу били познати и под именима: „јабанаца“, „јарамаза“, „зликоваца“, „крвопија сиротиње раје“.⁴ У ову другу групу спадали су и тзв. „чамције“,⁵ група декласиране муслиманске сиротиње, која је служила под најам бегова и варошких трговаца у Босанској крајини и Посављу. Чамције су као помоћна радна снага у трговачким пословима, лађама и „чамовима“ силазили Савом до Шапца и Београда и Дунавом до Смедерева и ту се претежно задржавали ступајући у службу четворице дахија. Слично њима, било је доста оваквих „бадаваџија“, сиротиње, која је, трбухом за крухом, долазила из дубина Румелије и служила, махом, у помоћним одредима београдских паша.⁶

Стално насељено турско становништво у Београду пред 1804. годину тешко да је прелазило број од двадесет хиљада, рачунајући ту и присуство врло знатног гарнизонског људства.⁷

У Београду, сем муслимана — Турака, по својим засебним варошким четвртима живели су још и припадници мојсијевске и хришћанске вероисповести, а као посебна друштвена група — и колонија Цигана.⁸ У Београду Грци и Цинцари чинили су, уз Турке, богатији и просвећенији део варошког становништва. Али ово хришћанско варошко становништво живело је сасвим издвојеним животом од масе српског народа у београдском пашалуку.⁹

За све време првог устанка, била су видна два раздобља Београда: једно — од почетка 1804. до ослобођења 1806, друго — до 1813. године када је имао српску националну управу.

У првом раздобљу — које је значило наставак турске власти у условима политичког, економског и психолошког развоја устанка, опсаде града и српско-турског ратовања око Железника, Топчидера и Раковице — положај и турског и хришћанског становништва у Београду био је доста тежак.¹⁰ Турци су се бојали потајних веза београдских Срба и устаника из Шумадије, а ови, опет, хапшења и погрома од Турака.

Бојазан од турских репресалија приморала је многе „нетурске“ становнике Београда — Србе, Грке, Јевреје да из опседнутог града пребегну у Аустрију, у Земун. Већ маја и јуна 1804. године њих је било на десетине, да би се до краја године број избеглица увећао на неколико стотина.¹¹ Толики број избеглица у Земуноу је изазвао подозрење у безбедност јавног реда, и представљао је терет земуномском грађанству, па су месне власти тражиле дозволу „да се сви они турски поданици који су из Београда овамо побегли одавде удаље, или дубље у царско подручје или, пак, натраг у Београд“¹² (пребаце)“. Тзв. Контумацки одбор наводио је „да је од почетка београдских немира број овамо побеглих турских поданика толико порастао, да због тога знатно поскупљују све намирнице и станове; да прилив толиких људи различитих нација као: Грка, Срба (Илира), Турака, Јевреја итд. изазива бригу за безбедност, мир и ред у комунитету“. Притом се посебно истицао „пре свега велики број Јевреја“.¹³ Због свега тога морао се, чак, извршити посебан попис за потребе виших власти Славонске генералне команде.¹⁴ Као посебан разлог, у петицији градском магистрату преко четрдесет земуних трговаца, наводи се и то да се многе избеглице „... користе овдашњим боравком да тајно нашкоде овдашњем трговачком стаљежу и овдашњим шпедитерима“.¹⁵

Известан број Срба Београђана успевао је, свакако, да пређе на страну устаника на местима њихових предстража на опсадној линији фронта, или да им се придружи приликом устаничких препада на сама београдска предграђа, као што је то, на пример, био случај већ у мају 1804. године, којом приликом је била попаљена чак и Сава-мала!

Београд је био ослобођен 30. XI (ст. к.) 1806. године, а за то време, услед борби, глади, емигрирања, болести, смањивао се и број Турака, али и других, нетурских становника који су још страдали и од егзекуција турских судова и турске војске. Тако исто, нарочито у почетку, страдали су и Срби сељаци из околних села када су биле честе провале турских коњаника у околину Београда делимично ради растерирања устаничке опсадне војске, а првенствено ради реквизиција хране за прилично изгладнело становништво у блокираном Београду. Но како су Турци чинили овакве насилне испаде по околним београдским селима, каткада све до Железника¹⁶ и Остружнице, до Раковице, Мокрог Луга, Вишњице и Болеча, чак и 1805. и 1806. године, исто тако су и српски устаници долазили до Врачара и Батал-џамије још у почетку опсаде Београда, којом приликом су, са обе стране, чињена велика разарања и паљевине. Тако је, на пример, још у мају 1804. године, приликом једног већег боја између Срба и Турака у Топчидеру, страдало тамошње насеље од десетак кућа.¹⁷ Још речитији пример је када су Срби, први пут, долазили до самих варошких шанаца, такође у мају 1804. године, и изазвали велики страх код београдских Турака. Прота Матеја о томе пише како: „У Сава-мали бејаше око 50—60 турски кућа и једне џамије; и кад се Турци не смедоше у оне куће оставити, но сви побегоше и у Варош-капију уђоше, онда ја и Поп Лука (Лазаревић) с војском уђемо у оне куће ... заповедимо, те све попале ...“¹⁸ Касније ће београдска варош stradати и од српске артиљерије, а нарочито за време борби за ослобођење Београда. Београдска варош страдала је, посебно српски део, и због разарања које је турска опседнута војска вршила тражећи дрвну грађу за огрев турског становништва, па и самог гарнизона.

Почетак устанка у Србији имао је тешке и незгодне последице за турско становништво у Београду, нарочито од времена неуспеха Бећир-пашине мисије (крај лета 1804. године) и строже опсаде Бео-

града.¹⁹ После иванковачке битке, када је била тучена султанова војска, било је јасно да и београдском турском становништву које је, под притиском својих војних старешина, наставило борбу са српским устаницима, не стоје добри изгледи за безбедност, а ни за преживљење тешких дана оскудице и глади. Мишарска и делиградска битка појачале су тешкоће турског становништва у сваком погледу. Један део се иселавао, нарочито 1804. и 1805. године, спуштајући се Дунавом на Ада Кале, у Кладово и Видин, други бежао преко Аустрије и Влашке у Видин, Рушчук и Свиштов.²⁰ Многи муслимани, нарочито дошљаци из Босне, одлазили су, преко Срема, у Босну, док су многи помрли од оскудице, болести и изнемоглости. Најзад, велики број Турака војника изгинуо је у борбама око Београда 1804—1806. године, приликом изласка Гушанца Алије за Видин,²¹ и приликом заузећа београдске вароши од стране српских устаника. Тако се, током времена и у разним приликама, смањивало турско становништво Београда. Главни, пак, губици настали су приликом ослобађања београдске вароши, када је неколико стотина Турака²² изгубило животе у трочасовним уличним борбама, или се удавило бежећи ка Сави и Дунаву. Дobar део Турака, добровољно или, у почетку присилно, покрстио се, или добио дозволу да се накнадно исели у суседне турске крајеве.²³

Пад тврђаве, почетком 1807. године, још изразитије је смањио турску популацију у Београду. Шест недеља по њеној предаји, Сулејман-паша, београдски мухафиз, са око три стотине пратилаца, напустио је Београд, али су сви они били побијени на Екмеклуку, недалеко од Београда.²⁴ То је имало за последицу и убиство многих Турака у Београду, иза којих су били остали само мајстори занатлије, с породицама, и до 150 других Турака, разних занимања, који су се за време сече били сакрили код београдских хришћана.²⁵

Промена политичке ситуације у Београду, после пада тврђаве, и одласка и погибије Сулејман-паше, није никако била повољна за преостале Турке. Нашавши се, пре свега, у крајње неповољном материјалном положају, а затим и под психолошком пресијом нових прилика под српском управом, Турци су брзо нестајали из Београда, делом добивши дозволу да се могу иселити у крајеве који су, изван граница ослобођене Србије, остали под турском влашћу. Тако је, почетком септембра 1807. године, око две стотине немоћних стараца и ста-

рица добило дозволу од Карађорђа да бродом могу отићи у Адакале, Рецеп-аги, тамошњем команданту.²⁶

Колико је, стварно, остало Турака у Београду²⁷ после крвавих догађаја 1806/1807. године, није могуће тачно утврдити, а ретки подаци о томе различито говоре. По Баталаки, 1809. године „није се ни некрштених ни покрштених Турака у Београду 500 душа налазило... Такових Турака у Београду једва да се је тада налазило до 300 душа обојега пола заједно са децом, између којих, можда је, највише до 20 мушких животних глава могло бити, а оно је друго све старо, и жене и деца, било“.²⁸

Судбина београдских Турака по отпочињању српско-турског ратовања у лето 1813. године била је задуго неизвесна. Срби нису имали поверења у преостале Турке пошто је, општом мобилизацијом народа, и Београд остао са мало одраслих мушкараца. Карађорђе се о томе више пута дописивао са совјетом, имајући у виду две ствари: обезбеђење од евентуалне буне београдских Турака у часу турске офанзиве на фронту, али и обезбеђење живота ових, по нужди, српских поданика. Намера је Карађорђева била, уочи турске офанзиве, да преостале Турке пошаље у Адакале, али се од тога одустало. За Турке је био одређен строги надзор и ограничено кретање, али су били строго заштићивани од неодговорних испада појединих представника власти или других појединаца.²⁹ Тако је остало до краја српске управе, док је легална власт још функционисала. Али, у интересу (Карађорђе је напустио Београд 21. септембра (по старом календару), а тек 23. у Београд су ушли први коњички одреди турске војске) Цинцар Јанко Поповић, војвода, извршио је покољ заосталих Турака,³⁰ уколико се они нису спасли (на разне начине) последњих дана српске власти, користећи се општом забуном у Београду. Пошто је турска војска поново запосела Београд, на захтев румелијског сараскера Бахрам-паше, 30. септембра, турски емигранти у Аустрији били су враћени у Београд. Њих је тада било 217 душа.³¹ Притом, интересантно је да су аустријске власти биле резервисане да сараскеру изруче оне бивше муслимане, који су за време српске управе прешли у хришћанство („Турске породице, које су примиле хришћанску веру, не могу се присиљавати да пређу на ону страну“).³² Убрзо за турском војском, у Београд су се вратиле најпре породице преживелих спахија

и јерлија, као део некадашње велике турске популације у главном граду Србије.

Тешку судбину турског становништва под српском управом делило је, са друге стране, и српско становништво за време трајања турске власти у Београду и под хахијама између 1799—1804. године, а и за време од две и по године по избијању устанка, све док варош, затим и град нису били ослобођени. То се десило и са београдским Јеврејима, којих је било око хиљаду душа.³³ Махом сиротнији део београдске популације, уз то послован свет, Јевреји су се почели иселавати у Земун још од првих дана устанка. Под српском управом, они који су преостали, морали су, махом, радити у радионицама у београдском граду³⁴ пошто нису били обухваћени обавезом служења у устаничкој војсци. За то време, по једном извештају службеног карактера, крајем 1807. године у Земуну је живело 55 јеврејских породица са 143 члана укупно.³⁵

Грци и Цинцари, који су имали већи део београдске трговине у својим рукама, и за време Турака били су у нешто повољнијем положају од осталих варошана јужнословенског порекла, држали су се затворено у својим трговачким цеховима. После афере са Ригом од Фере изазвали су сумњичења код Турака, али су уживали заштиту београдског митрополита Леонтија Ламбровића,³⁶ Грка по рођењу, чији је утицај на Фанару био несумњив, а преко овога и на саму Порту. Под српском управом њих је „протежирао“ код устаничких старешина руски дипломатски агент у Београду К. Родофиникин, такође Грк по рођењу.³⁷

За етничку композицију Београда од значаја је био и боравак крџалија Гушанца Алије, који су били састављени и од муслимана и од хришћана, у оба случаја од разних народности широм Балканског полуострва. По речима историчара првог устанка Баталаке Арсенијевића: „... ја сам многе хришћане између ових Бугаре, Гркоарнауте, и Цинцароарнауте, познавао, који су, кад је Гушанац отишао из Београда, међу Србима застали, и под најам, под именом „бећари“ служили, и на војску ишли“.³⁸ Ових бивших крџалија, тада, „остало је може бити за једно 150 његових крџалија хришћана: Бугара, Грка, Цинцара, Арнаута, али су сви ови, као добри ратници, узети правитељством српским под најам...“³⁹ и затим, нарочито, учествовали у завршним борбама за ослобођење Београда крајем 1806,⁴⁰ на Делиграду 1807. и под Нишем 1809. године,⁴¹ али и другде,

углавном под командом Милоја Петровића. (Од њих се највише истицао Конда Барјактар чије име и данас носи једна улица у старом делу Београда).⁴² Већи део њихов, у време мира, живео је у Београду, где су неки имали своје куће и своје породице.

Али сем ових „бећара“, бивших крџалија, било је и других „својевољаца“, добровољаца, из других крајева на Балкану, из Влашке и из Аустрије.⁴³

Добар део становништва Београда сачињавали су управо ови „бећари“, добровољци и најамници у служби првог команданта Београда и председника совјета Младена Миловановића,⁴⁴ затим богатог трговца Стефана Живковића Нишлије (становника вароши још од пре устанка), за кога се, по једном руском службеном акту из септембра 1807. године, каже „да је моћнији“ и од самог Младена, „јер је код њега и до две стотине војника“.⁴⁵ Једно време, кад је Милоје Петровић 1809. године „дошао у Београд, све једнако пребивајући у њему, он је наврбовао к себи до 300 људи, различите сорте скитница и бескућника, и давши им доста новаца и доста вина, употребљавао је њих уместо полиције“ (што је дотада било старање совјета).⁴⁶

На демографски и етнички развој Београда много су утицале и неке политичке одлуке власти устаничке Србије.

Још почетком устанка, када су Турци били протерани из средине српског народа у београдском пашалуку, Београд се сматрао за главни град Србије, не толико по томе што је у њему седео главни представник султанове власти у пашалуку, колико по томе што је то био главни економски центар земље. Додуше, сточарска извозна трговина српских сељака са Аустријом ишла је, сем преко Београда, и преко десетак скела и прелаза, почев од Раче у Мачви па, низводно Савом и Дунавом, до Пореча, Адакалеа и Нове Оршаве на источном крају београдског пашалука. У непосредној околини Београда, Остружница, Вишњица и Гроцка представљале су велике „скеле“ извоза стоке, а преко њих се, често, обављала и увозна трговина развијених градских тржишта Земунa и Панчева са унутрашњошћу Србије. Па ипак, у малопродајној трговини артиклима градске привреде, Београд је био, уз Шабац и Смедерево, главна трговачка варош Србије, а посебно за западне и централне делове Шумадије.⁴⁷ Но, докле год су у њему били Турци и турски гарнизон, у условима српско-турског ратовања и његове опсаде од устаничке војске (пролеће 1804, па, с ма-

њим прекидима, до јесени 1806. године) Београд није могао послужити економици ослобођене Србије. Осећајући, и са економског и са стратешког становишта, присуство Турака у Београду за прве две и по године устанка, устаничке старешине су настојале да се град и варош што пре ослободе турске управе. Притом се имао у виду и његов велики економски значај за даљи развој ослободилачког рата у Србији, нарочито за његов хришћански, делимично и јеврејски, трговачки и занатлијски staleж, који је могао, у будућности, да јако користи у снабдевању и производњи не само за бројно нараслу устаничку војску већ и за његово цивилно становништво и Србију,⁴⁸ у којој се јако осећала оскудица радне снаге, па према томе и хране, која се морала увозити из Аустрије. Сем тога, многи од београдских трговаца сматрали су Београд, још од првих дана ратовања с Турцима, и за будући центар врховне политичке управе ослобођене земље, за главну тврђаву у Србији, и за главни војнички, војно-стратешки и војно-производни арсенал устаничке Србије. Даље, многи од београдских трговаца могли су корисно послужити, било својим капиталом и пословним (трговачким) везама, било као кредитори, лиферанти и јемци устаничким старешинама у њиховим потребама снабдевања војске и народа од Аустрије, аустријски трговаца и аустријских власти. Отуда се и десило да је Београд, када је најзад био ослобођен, и службено постао главни град устаничких власти да је, због својих предности за привредни развој земље, имао посебну администрацију.

Ослобођење Београда силно је одјекнуло⁴⁹ не само у српском народу него и по свим крајевима и код свих народа на Балканском полуострву, па и у крајевима који су били у суседству на аустријској територији. Велике масе сељака кренуле се ка српским границама са намером да пређу у ослобођену Србију,⁵⁰ бежећи од невоља и опасности турске управе, док су многе занатлије и трговци из разних балканских вароши и градова били спремни да пређу у Србију и њене градове, пре свега у тек ослобођени Београд, где су се нудиле многе предности за привреднике, за добром зарадом и за слободнијим животом. То исто важило је и за многе Србе из Аустрије, како из Границе тако и из Провинцијала,⁵¹ односно тадашњих тзв. слободних краљевских вароши у Угарској. Отуда се становништво Београда врло брзо умножило, а привредни живот био је

умногоме обновљен, разуме се у условима ратног стања Срба с турском империјом.

Под српском управом у Београду су живеле неколике категорије становника: староседеоци одн. затечени грађани из времена турске власти, досељеници из суседних села и унутрашњости Србије, избеглице из Турске и Аустрије који су постали житељи Србије. Сем њих, било је и повремених житеља, углавном аустријских поданика који су, најчешће ради трговине, живели у Београду. Такође, ту су становале и породице многих устаничких старешина, који су у Београду имали своје некретнине, куће.⁵²

Интересантно је питање порекла становништва београдске вароши, које је слом првог устанка затекао као житеље.

Несумњиво да је састав био веома шаренолик и, узето у најширем смислу речи, прави мозаик од народности, вера и ранијих места досељавања. Ако се изузме београдско становништво исламске вероисповести, које је такође било врло издиференцирано (Османлије, босански муслимани досељеници, Арбанаси муслимани, Помаци, „потурчени“ Срби, Власи и Бугари, затим не ретки представници малоазијских и левантинских муслимана), у Београду је било становника из разних етничких крајева српског народа под Турском и Аустријом, затим Грка и Цинцара, бугарских досељеника, избеглица из јужномакедонских крајева, а присутан је био и понеки православни Арбанас. Из једног парцијалног пописа избеглица из Београда у Земун 1813. године види се да су ови људи, као становници Београда, били пореклом из неких стотинак места из разних крајева османског царства на Балканском полуострву, осим оних који су се доселили из суседне Аустрије и Влашке.⁵³

Ако се изузму места са територије ослобођене Србије, онда се види да су становници београдске вароши највише долазили из јужних, моравско-вардарских крајева и из југозападне Македоније. Тако се помињу: Битољ, Блаце, Близон (код Кичева), Вешица (код Његуша), Воден, Волче (код Кичева), Вучје (код Лесковца), Завојница, Зеговић, Јањина, Кисела Вода (код Скопља), Кожани, Лангази, Лесковац, „Македонија“, Маврово, Мокреница (код Клисуре), Ниш, Ораовица (код Лесковца), Пирот, Прокупље, Паголије (код Радовишта), „Рекалије“, Сачиста, Тетово, „Турска“, Шалковац.⁵⁴ Познати Петар Ичко био је из Катранице, места у јужној Македонији. Нарочито је међу досељеницима у Београду било доста „Рекалија“ као и из чита-

вог предела између Тетова, Дебра и Охрида. Баталака је писао о неким досељеницима из времена пред Кочину Крајину који су се, са потомцима, задржали у Београду и у време првог устанка, затим у Остружници и Вишњици. За њих он каже: „Ови су сви из Дебарског пашалука, и називљу се „Реколијама” због реке зовоме Радока (тј. Радика), која кроз њихова села одкуда су они родом били протиче. Они су из поодавна, без фамилија својих у београдски пашалук дошли, као што и дан дашњи, њихови земљака у Србији доста има, који се понајвише занимају држањем механа и ханова, како по варошима, тако и по већим селима и друмовима, касаплуком и мандрацилуком. Има их доста који су се овде и добро помогли, иженили се и одомаћили. И ови, о којима ће сад бити реч, такође су држали у Београду ханове и механе, и занимали се ханцилуком, касаплуком и мандрацилуком. У дугом времену, они су се и добро помогли и са Србима овог пашалука, из сваке нахије, добро познавали, а особито са марвеним трговцима српским, и са кнезовима народним, код којих су ови, у ханове, на конак падали. Одовуд су им и поверење, и трговаца и кнезова народних, потпуно задобили... Ове Рекалије су војничког духа људи били. Они и кад су дома на вилајету, не дају се тако лако Турцима газити. Сви су уопште трудољубиви и штедљиви... Искрени су и простодушни, па и речити”.⁵⁵ Тако, он помиње: браћу Новаковиће Чардаклије, родом из Леунова, браћу Џикиће (Жикиће) из Маврова, затим још неке истакнуте борце Кочине Крајине и првог устанка, који су били родом из: Врутока, Нићифорова.⁵⁶ Године 1812. помињу се и четири Охриђанина које је Карађорђе упутио у Београд совјету, који су свакако били мајстори и, можда, употребљени за јавне радове у Београду.⁵⁷

Исто тако, интересантно је, да је међу београдским становницима било и досељеника из Видина, Софије и Бугарске уопште. Од Бугара становника Београда, посебно је био знаменит Топал Дели Ђорђе родом из Татар Пазарцика, за кога Сретен Поповић наводи породичну традицију:⁵⁸ „Он је био у руској војсци као козак, а при повратку Руса он остане код Ајдук Вељка, који га постави за буљубашу. Кад је битка била на Белиградчику, онда је рањен на левој нози у колена, од чега и добије придевак „Топал Ђорђе”. Од те ране боловао је и у болници београдској целу 1811 годину и 1812. Изишавши из болнице

као неспособан више за војску, ожени се и отпочне радити занат абаџиско-терзијски, који је у младим својим годинама научио био. Дакле 1812 и 1813 године до септембра месеца живео је у Београду, а онда у општем бегству и он је пребегао у Земун, а кад су се сви отуд почели враћати, и он се вратио у Београд, где је до смрти био.”

Ко су све били београдски житељи за време првог устанка и српске управе у Београду данас је немогуће одговорити пошто сачуваних пописа, или „теветера” нема. Занимљиво је да нису очувани чак ни парцијални пописи, или подаци с већим бројем имена становника главног града Србије, бар не у доступним документима из тога времена.⁵⁹ Та немогућност лишава нас интересантног питања не толико броја и етничког састава београдске популације него, више, могућности за шира историјска, етнолошка и социолошка истраживања пошто је Београд, за време устанка, представљао веома динамичну, разнородну и сложену популациону, професионалну и друштвену средину, која је, једним делом, представљала и саму Србију у устанку, а још више истицала њену ослободилачку идеју од политичке (националне) и друштвене супрематије Турака, слободу подједнако доступну за све поробљене народе Балканског полуострва.⁶⁰ Па ипак, једна више аналитичко-истраживачка научна радња дала би извесне резултате, иако само делимичне вредности и у сваком случају непотпуног карактера.

Тако могу се наћи извесни подаци за неке од грађана Београда из времена целог тока устанка. На пример, из једног аустријског извештаја од 21. октобра 1812. године, сазнајемо за неколико имена београдских трговаца, који су одржавали пословне веза са Пештом и Петроварадином током 1811. и 1812. године. То су: Георг (Ђорђе) Јовановић, Андрија Пријанчевић, Деметар (Димитрије) Панић, Михаило Стефановић, Лазар Томић, Георг (Ђорђе) Димитријевић.⁶¹ По једном каснијем попису, само у Руми, након слома устанка, још у лето 1815. године живела су 52 србијанска емигранта, који су углавном били Београђани и Шапчани (и по један из Приштине, Ваљева и Јагодине); оних првих, Београђана, било је 15 породица са 59 чланова. Њихова имена су: Милисав Петровић, Георг Јовановић, Стојко Петровић, Јован Цветков, Станко Минић, Михаило Релић, Сава Цветковић, Марко Стојанов, Коста Јановић, Илија Теодоровић, Митар Павловић, Петар Божовић, Милија Јовановић,

Обрад Крунић, Илија Марковић.⁶² Вук Карацић, једном приликом, наводи ове грађане Београда (из 1812. године): Марка Шишка, Хаџи Лазу, Саву Ђурчију, Ристу Цинцарина, Ђор Божу (за кога каже да је из Босне родом).⁶³

Из расутих података, како из српских тако и из страних докумената, као и казивања и литерарних извора, могу се сакупити и други појединачни подаци, са именима београдских грађана из времена устанка. То би био колико интересантан толико и научно користан посао. Ми се овде задржавамо на још само неколико имена које смо, узгред, сакупили радећи на овој теми.

Тако, августа 1804. године, помињу се као београдски трговци извесни Атанасије Јанковић и Милован Алексић.⁶⁴ Као сведоци у неком трговачком спору са земунским трговцима, јануара 1805. године, помињу се Београђани: Атанас Шунда Јанковић (можда је то иста горе споменута личност), Теодор Слабах, Атанас Јанкика.⁶⁵ У Карађорђевом Деловодном протоколу, 1812. године, помиње се неки Стојча „папуција из Београда”.⁶⁶ Године 1808. помињу се у Београду мајстори Риста и Милоје,⁶⁷ затим неки трговац Милошевић „из Београда”.⁶⁸

Из „Инвентаријума покојног Митра Нишлије”, који је објавио Радослав Перовић, налазимо имена ових привредника у Београду: Јоца, Стефан Живковић, Наум Ђурчија, Васил Таинција, Михаило Нишлија, Јанко Нишлија, Милоје, Радивоје Земунац, Стефан Нишлија, Илија Нишлија, Христо (Узун-Петров ортак), Мато Јазаџија, Вићентије, Мита Ђосо.⁶⁹ Такође, и један попис неколицине Београђана који су учествовали у некаквом судском спору: Стефан Николич „гражданин и калпаџија белградски” (родом из Параћина), Лазар Тошић „гражданин и купец белградски”, Стојан Мишић „купец белградски”, Максим Рашковић, рођени Београђанин, који се „бави купечеством” и његов брат (ортак) Јован Рашковић, затим: Јанко Богојевић, чизмар (родом из Јагодине), Пантелија Милић, терзија (родом из Пореча).

Интересантан је и попис чланова „Главног белградског суда”, неке врсте трговачког суда вароши Београда, из 1812. године, који је свакако био састављен од варошана трговаца и занатлија. То су били: Михаил Радоичић као „председатељ” суда, и чланови суда — „заседатељи”: Драгутин Милутиновић, Георгиј Гвозденовић, Петар Стефановић, Милутин Радић, Ранко Не-

дељковић, Тома Продановић, Недељко Јанковић, Стојан Радовановић, Јанко Станојев, Станко Урошевић, Стефан Стојадиновић и Продан Бошковић као „секретар” овога суда.⁷⁰

У Београду се, тада као учитељ помиње Павле Јаковљевић, који је био родом из Шапца.⁷¹ У исто време у београдском селу Остружници помиње се као учитељ Димитрије Стефановић, са женом Дафином,⁷² који је иначе раније био аустријски поданик (родом из Руме) и који је у Србију прешао, ваљда, крајем 1808. године.

Интересантан је један податак о касније познатом Нићифору Нинковићу, бившем аустријском поданику, који је прешао у Србију да помогне борбу србијанских устаника за слободу. Наиме, тај исти Нинковић, који је, једно време, живео у Београду са станом код неког свог земљака Весе Веселиновића и његове мајке баба-Круне погоди се „за једног трговца по 30 гроша на месец за њега војевати”.⁷³

У низу других личности, истакнутих устаника, ваља поменути и Чолак Анту Симеуновића, родом Призренца,⁷⁴ који је у Београд био дошао у време Кочине Крајине, ту се бавио ћурчијским занатом, а кад је почео устанак пришао је Карађорђу, истакао се и потом служио у унутрашњости Србије, највише у Крушевцу.

С Косова, из Липљана, „негде сасвим у почетку XIX века” доселио се у Београд неки Цветко са породицом и женом баба-Дудом,⁷⁵ од којих потиче касније чувена по богатству и моћи београдска породица Бабадудића.

Да поменемо још и то да се из Самокова, у Бугарској, у време устанка доселио, заједно са својим братом Величком, и отац Филипа Христића, Христифор-Риста Ђорђевић, који се истицао у борби с Турцима и добио чин српског буљубаше.⁷⁶

Ослобођење Београда 1806. године није утицало на већу измену демографских или етничких прилика у селима београдске околине све до средине 1809. године. Под турском влашћу, у периоду устанка, по београдским селима није било стално настањеног турског становништва, сем што је могло бити нешто мало турске имовине у ливадама, или воденицама, по најближим селима, и што су спахије убирале десетак од својих тимара.⁷⁷ Кад је Београд био блокиран од устаничке војске, животне прилике београдских сељака биле су се измениле утолико што десетак није више ишао у корист Турака већ за потребе српске управе (снабдевање војске, финан-

сирање војних набавки), и што су села била узнемиравана испадима турских коњичких одреда, све до средине 1806. године. По ослобођењу Београда, од почетка 1807. до почетка 1809. године, у околини Београда могле су бити колонизоване по неке породице избеглица из Турске, као и пребеглице из аустријске Војне границе, или из „паорских“ села у Срему и Банату. У београдска села, тада, могли су доћи избегли сељаци из „Арнаутске“, тј. из крајева око Новог Пазара, Топлице, лесковачке нахије⁷⁸ и Понишавља после повлачења српске војске почетком 1806. и, нарочито 1807. године, из нишко-лесковачког краја после неуспеле акције војводе Стреље.⁷⁹ Добар део нишко-лесковачких сељака, са Прокупчанима, нешто мало и Врањанцима и Пироћанцима⁸⁰ прешао је, тада, преко Мораве у јагодинску и крагујевачку нахију, а мањи део њихов и у околину Београда на напуштена имања београдских Турака, односно спахија. По једном писму К. Родофиникина, од 25. априла 1808. године, Карађорђе и совјет били су овим бегунцима-избеглицама одредили „удесно место које је било два сата далеко од Биограда“.⁸¹ За то време вероватан је и процес придолажења многих београдских сељака у саму београдску варош, којој је период после примирја у Слобозији (у лето 1807. г.) и релативно затишје на српско-турском фронту, погодновало за брзи популациони, економски и друштвени развој.

До крупнијих промена је дошло почетком лета 1809. године, после преокрета у српско-турском ратовању, нарочито после пораза јужног српског фронта под Нишем (погибија на Чегру).⁸² То је изазвало крупна иселавања и бежања српског становништва из привремено ослобођених крајева источне Босне, Старог Влаха, Полимља, новопазарског краја, из нишког и лесковачког пашалука, из Загорја и видинског краја, као и из крајева прекоморавске Србије, који су били ослобођени између 1804. и 1807. године, услед продора турске војске долином Мораве све до њеног ушћа у Дунав.

Године 1809. у београдску околину⁸³ дошло је, уопште, много избеглица из југоисточних крајева између Тимока, Црне реке и Јужне Мораве, из лесковачког поља, Понишавља и суседних предела.

Пишући 1866. године о једном делу старог београдског округа, А. В. Богић је навео како су, на пример, „Мокри Лугови, два села више Биограда“ настали на ранијем *селашту* „кад су били побјегли уз Карађорђија и намјестили се на садашњим

мјестима...” Он изричито каже: „Зна се кад овђе није било овијех села, него је сво мјесто ђе су сад куће, било под шумом; а приповиједају да су она постала у вријеме првог војевања Срба на Турке, кад су се овђе доселили људи из мјеста око Ниша из Љесковачке нахије. Кажу да су ти људи војевали са нашима на Делиграду, и преносили су из Турске амо оружје сакривено у казанима и другијем бакарним судовима. Веле да је у почетку било овђе више кућа и душа, па су се раселили по оближњијем мјестима, као у села: Бањицу, Вишњицу и друга“.⁸⁴

Слично се наводи и за село Пиносаву: „Кажу да је ово село постало у новије вријеме, а људи су у њ доселили највише из Нишевачке нахије“.⁸⁵ Свакако из тог времена дошли су досељеници и у Јајинце:⁸⁶ „Кажу да је скорашње ово село и добило је име од Турака Јајића који су овђе земљу имали; људи пак дошли су уњ из Бугарске“.⁸⁷ Затим за Железник: „Мјесто ђе су куће заузима у дужину 2000 а у ширину 1000 хвата, и горња страна зове се Бугарски крај за то што су се ту населили људи који су дошли из Бугарске“;⁸⁸ као и за Ново село: „Приповиједају, да се ово село звало Ново Село, па кад су се више њих доселило из Бугарске уњ, онда се прозвало Велико Село“.⁸⁹ Народна ношња села: Бањице, Великог Мокрог Луга, Вишњице, Јајинаца, Малог Мокрог Луга и Раковице још у другој половини XIX века подсећала је на ношњу крајева између Јужне Мораве и Понишавља и пределе око бугарске границе.⁹⁰

Пола века после Богића, испитујући села београдске околине, Риста Николић је налазио традицију да су становници: Великог и Малог Мокрог Луга, Јајинаца, Бањице и Раковице „искључиво” „из источних и југоисточних српских крајева”, а становници Вишњице да су то „у већини”,⁹¹ и да су задржали општи тип ових села као у старом завичају, („око њихових кућа су мале окућнице, где где их и нема, као што их нема и у крајевима, откуда су пореклом“).⁹²

Вести о овим досељавањима у београдска села 1809. године налазе се и код неких других писаца: Вука Караџића, Милана Милићевића, Владимира Карића, Сретена Ј. Поповића и других, али оне имају потврде и у архивским документима оновременог настанка. Тако су Аустријанци у Земуну, још 23. августа 1809. године, сазнали за масовно досељавање бегунаца из Турске у околину Београда, и то из нишке, пиротске и лесковачке нахије:

„Њих има на броју 5 до 6000 душа: жена, деце и немоћних људи. Они се налазе око села Болеча, на Врачару и Кумодражу. Без обзира на то... они неће моћи бити примљени на овој страни (тј. на аустријску територију). Ипак изгледа да је сигурно да ће ови људи и при најмањем притиску и продирању Турака сигурно овамо навалити“.⁹³ Свакако, да се међу овим избеглицама налазило много Пироћанаца,⁹⁴ које је још у мају 1809. године, Хајдук Вељко превео у ослобођени део Србије, а који су се пред турском офанзивом, после погибије на Каменици, повукли чак у околину Београда.⁹⁵

Колико је била велика емиграција из крајева српске офанзиве и турске против-офанзиве, види се и по томе што је „на пет сати од Бијограда па управо до Голубца, прешло преко Дунава у Ђесарију више од 50.000 душа, а да је око 1000 породица из различније нахије, немогавши пријећи на другом мјесту, дошло у Биоград. То је на сваки начин умножило силни страх варошана па и самије Савјетника“.⁹⁶ И Вук Караџић наводи да је, у ово време, у Београду и најближој београдској околини било пуно избеглица, који су били приправни да се ставе у службу каквом од градских старешина, принуђени на то пре свега потребама материјалног опстанка.

Да је не само непосредна београдска околина, најближа села, била насељена избеглицама из разних крајева Турске, већ и да су предграђа београдске вароши, на пример Савамаља, била пуна њима, сведочи и Сретен Поповић: „Палилулци су по већој части дошљаци из источних крајева, — то се и данас познаје по убрадачима њихових жена, као и што се служе са биволима. Но било их је из прека. И Кумодражани и Мокролужани, а од чести и Вишњичани, досељени су из оних крајева после погибељи на Каменици. Исто су тако насељени са Новог Пазара и Сјенице, кад се наша војска повукла и из тих крајева... Села: Сланици, Винча, Велико Село, Миријево насељена су са дошљацима из прека. Сва се ова села разликују говором и ношњом. Чича Стојан Милић из Кумодража вели да му је отац казивао да су се доселили од Лесковца, а неки од Прокупља. У 1813. године били су у збегу преко, али су се повратили...“⁹⁷ Исти писац је записао и казивања сељака Мокрог Луга да су им преци дошли за време устанка, доселивши се „из Топонице, нахије лесковачке“. Такође, још око 1880. године у Београду су били живи сведоци слома првог устанка

и бежаније београдских житеља у Земун, који су се у главни град Србије доселили из Пирота и Ниша. Исти Сретен Поповић, рођени Београђанин (1820. г.) пише: „Нашег познатог Деда-Бранка (који је био родом из Пирота), жену Тоцу (која је опет била родом из Ниша), кад је хтела да избегне, и најпре испратила своју старију децу Марију и Стојну (и сада живе) и покојног Тасу, и остала са једним мањим мушким дететом, ухвати је Турци и одведу чак у Грчку, у место Сачисту...“;⁹⁸ или: „И Хаџи Лазина жена (која је била из околног неког око Београда села, а он опет родом из Ниша, и који је ишао на хаџилук у Јерусалим са Хаџи Николом Брзаком, Хаџи Јованом и Хаџи Петром Камзом) била је тако заробљена.“⁹⁹ Реминисценције на старе београдске породице, савременике првог устанка могу се наћи и у делима старијих српских књижевника, као на пример код Драгутина Илића, Бранислава Нушића, Стевана Сремца и других, где су приказани и многи занимљиви социолошки и етнографски факти, психолошки типови појединаца, духовна атмосфера устаничког времена.

Тако, на пример, Милан Милићевић бележи: „Кад су Срби, на крају 1806. и у почетку 1807, узели од Турака варош и град београдски, они су се сасвим природно наместили у најживљем за Турака крају, заузевши најлепше куће које су иза њих остале, једно што су то сматрали као своју ратну добит, а друго што су на тој страни вароши и биле најлепше и најудобније зграде за сваку потребу. — Онда је на Дунаву, испод Јалије, био навоз за прелазак преко Дунава. Главна чаршија била је од Дорћола па горе до Зерека. Управни савет и куће првих ондашњих српских старешина, биле су све на оном простору који се пружа од данашње Кнез-Михаилове улице, па до улице Душанове, између варошког шанца и Калемегдана“.¹⁰⁰

Колико је много било досељеника-избеглица из Турске, емиграната из Аустрије и локалног померања у селима београдске околине види се и по једном детаљу који је, делимично, изменио дотадашњу структуру сељачког становништва београдске околине. Јован Цвијић, поред осталог, говори и о антропогеографској тзв. *торлачкој зони* око Београда „у коју спадају села: Јајинце, Бањица, Раковица, Мали и Велики Мокри Луг, затим београдска Палилула. Ова су села постала и ојачала махом при крају XVIII и у почетку XIX века и населило их је становништво нишке, про-

купачке области и Добрича. Оно се доста чисто сачувало, није се са шумадијским становништвом у великој мери стапало, ма да му се мало прилагођавало задржало је и свој тип села, кућу, неке обичаје па у неколико и говор".¹⁰¹ У непосредној околини Београда за време устанка било је, у мањој мери, и досељених са Косова, Лимске долине, Брда и североисточне Херцеговине.

Слом првог српског устанка и победоносни поход турске војске на Србију имао је тешке последице за српски народ у животима људи и у материјалним губицима. И Београђани су тада поднели велике губитке у добрима, али су били поштеђени од турског одвођења у ропство. Срећна околност је била то што су Аустријанци објавили, још 13. септембра, да ће примити све избеглице које пређу на аустријску територију („Да се обавести Петровић, србијански вожд, да се овде примају све србијанске породице које овамо беже").¹⁰² Кад су Турци у већем броју стигли на Мораву и спремали се да је пређу, било је јасно да одбрана неће дуго потрајати. Тада, из Београда, међу првима, почеле су да беже породице устаничких старешина и варошких трговаца, а за њима су кренули и остали варошки слојеви, затим сељаци околних села.

Пораз првог устанка 1813. године изазвао је, уопште, велику емиграцију српског народа у Аустрију и у Влашку, слично као и после велике турске офанзиве у лето 1809. године. Више од сто хиљада људи прешло је на аустријску територију¹⁰³ и десетак хиљада у Влашку. Готово сва северна Србија, нарочито Шумадија, била је напуштена. Тада је и Београд био потпуно испражњен од свих хришћанских и јеврејских становника. На основу још свежег сећања, Милан Милићевић био је записао: „Несретне године 1813... Београд је остао пуст и, три дана, само је луди Наста ходао улицама..."¹⁰⁴

Како је изгледало бежање Београђана и других придошлица из унутрашњости Србије, лепо је приказао Сретен Поповић, пишући: „Иако у Београду није још ни пушка турска пукла, такав је у народу страх овладао кад је чуо да је Карађорђе прешао преко, да су на врат на нос бегали преко. О овом страху и бекству послужићу се што сам од моје матере слушао. Она би ово причала: Наш зет Наста, муж најстарије јој сестре, био је трговац и имао је своју лађу. Он је гледао да што и од своје трговине у ту лађу спасе. Но навала је од

светине у бежању тако велика била да моја мати мал није остала на обали... Једва се и она кроз светину прогурала и ушла у лађу. Мати би причала да многа светина, која није могла ући у лађу, кад се лађа кренула, газила је у воду и рукама се за лађу држала. Но лађари и други, спасавајући се на лађи, да не би и тако препуна лађа потонула, морали су оне о лађу viseће по рукама бити и ови су у воду падали. Овоме подобан случај потврди ми и Јован Џимић (Маранда). И његов отац кад је бегео преко, један од такође бегачких људи, своју је сопствену кћер, такође обешену за лађу, ножем ударио по руци, да спасе петоро-шесторо своје деце и друге већ у лађи, да се не подаве. Ј. Џимић вели да су они са Дунавске јалије побегли у Земун. Кома је где прече и ближе било, тамо је и бегео".¹⁰⁵

Београдска околина је, исто тако, пред турском навалом остала скоро пуста. По Ристи Николићу: „... 1813. год., заузевши сву Србију, Турци заузеше и Београд. Онда је насеља у околини Београда задесила несрећа, која је оставила јак траг у народним традицијама, те се по њима може судити од каквог су утицаја биле по насеља борбе око Београда. Бежанија, која је настала 1813, била је страховита и највише су је осетили становници околине Београда. Нешто се склонило у збегове, али је највећи део становништва пребегло преко Саве и Дунава".¹⁰⁶ Тако су, на пример, сељаци Ритопека (36 кућа) ишли чак до Томашевца;¹⁰⁷ становници Болеча (10 кућа) „побегли у Банат".¹⁰⁸ Сељаци Врчина спасавали су се „бегом преко Саве и Дунава", а неки се склонили у село Јарковац (код Панчева).¹⁰⁹ Из Остружнице „сви су становници бегали преко Саве, а понеки су се склонили у шуму, које је било свуда ако села. Вративши се из бегства, живели су бедно: место кућа имали су привремене „бурдеље", а толико су били сиромашни, да су по две куће куповале једнога вола и тако се служиле".¹¹⁰ И Ресничани „сви су бегали преко и по том се вратили, али многи заостали, те и сад знају за своје сроднике у Земуну, Сурчину и другим местима".¹¹¹ И за Вишњичане се зна да су бегали „преко". Сељаци села Сланци „за време бежаније... бегали су преко, где су се, веле, задржали по године",¹¹² итд.

Кад су Турци поново успоставили своју власт, економске и друштвене прилике Београда веома споро су се опорављале.¹¹³ Поред Турака, почели су се најпре враћати Јевреји и Грци са Цинцарима, и то не сви;

затим раније српско становништво и то, изгледа, оно које је било београдски житељ пре устанка. Турци су, после амнестије, обећавали Србима добар поступак и миран живот и ослобођење од свих незаконитих дажбина и кулука.

Како је изгледао Београд после стишавања српско-турских борби, лепо описује Сретен Поповић: „Ја сам о томе бегству од части већ споменуо, но треба да и више што чујете, а то је: да су се са турском војском у напуштени Београд повратили и све оне ерлије турске, које су се по заузећу Београда у 1806. години преселили, но то је врло мала част била... И народ из околних села побегао је био преко, а они који су остали посакривали су се у горе и дубраве и нико није хтео доћи у Београд да донесе на продају ни хране, ни стоке, ни дрва за огрев, једном речју: Турци су у највећој оскудици били са средствима за препитање (тј. исхрану), и да им није долазила храна из преко од цесароваца, цркавали би, штоно реч, од глади. Турци, научени само на господство, и да ништа не раде, сад су морали сами воду носити, дрва сећи, хлебац и пециво на фуруну носити итд. У тој невољи почну турски великаши прелазити преко у Земун и Панчево и молити и преклињати одбегле Србе да с врате натраг, заклињући се свим на свету да им неће ништа бити и да ће их гледати и пазити као мало воде на длану. И неки се усуде и пређу из оне стране, и онда је међ Турцима и њиховим женама била неисказана радост и весеље. И кад је међ тим повраћеним била прва свадба, више је било Турака на свадби него християна. Турци су онда при спроводу бацали на све стране по сокацима паре међ децу да се грабе, радују и веселе”.¹¹⁴ Као интересантан пример наводи се како „Од ових после бегства дошавших девојака које су се прво удале, била је једно мати г. Јов. Илића (познатог српског песника, оца Војислава Илића), а друга мати поч. Начића”.¹¹⁵ Но, број српских становника Београда под турском влашћу није био велик све до краја 1813. године.

Слом првог устанка био је од најтежих последица за цео српски народ у ослобођеној Србији, па и за Београд и његово становништво. По престанку српске власти Београд је остао готово сасвим пуст и испражњен од становништва. Турци су, после периода ратне пљачке и убијања попустили у свом непријатељству према српском народу када је Порта дала амнестију желећи да заведе редовно стање у

потчињеној Србији. Турци су се, тада, посебно залагали да се врати у Београд и све његово становништво, а исто тако и сељаци околних села, одакле се град и снабдевао најнужнијим намирницама. Но турска обећања нису дуго трајала, и већ првих месеци 1814. године отпочео је, поново, терор турских власти према Србима уопште, па и у Београду.¹¹⁶ У Србији насилнички режим Сулејман-паше Скопљака довешће до другог српског устанка у пролеће 1815. године и до ослобођења београдског пашалука, али ће у Београду, где су биле успостављене и српске власти, стварну власт имати Турци све до 1830. године, када их је српска национална управа сасвим истиснула из београдске вароши.

Становништво Београда и његове околине на почетку XIX века претрпело је велике промене, у првом реду услед дејства политичких догађаја изазваних првим српским устанком. Те промене биле су темељне као што је била радикално измењена и читава политичка, друштвена и економска ситуација у српско-турским односима 1804—1813. године. Београд, као главни град београдског пашалука за време турске управе, односно главни град устаничке Србије ослобођене у рату са Турцима, доживео је врло интересантан процес етничких, друштвених, демографских и културних промена, добивши на крају устанка обележје првенствено српске вароши, као што је био турско-исламски за владавине Турака.

Политички узроци променама становништва Београда и његове околине, ближих сеоских насеља, били су условљени општим развојним током првог устанка и у великој зависности од развоја српско-турског ратовања како на спољним границама Србије, тако и под самим градом, који је био ослобођен крајем 1806. (варош), односно почетком 1807. године (тврђава).

Први српски устанак, у погледу београдског становништва, најпре је, по својим колико политичким, толико и етничким и друштвеним последицама, прекинуо с наглом „турцизацијом” Београда, елиминишући, повољним исходом устаничке борбе, масовни придолазак „Бошњака” и „Арнауца”, у појави оснионих тзв. „чамџија” и разних војничких дружина и чета у служби београдских дахија, међу којима и више стотина крџалија-насилника и изгредника. Затим је изазвао иселјавање и старијег слоја турског варошког становништва које је, за време опсаде 1804—1806. године, добрим делом изгинуло и помрло,

а затим по ослобођењу Београда делом и покрштено. Борбе Срба са Турцима под Београдом до краја 1806. године изазвале су и делимичну емиграцију старијих хришћанских, махом цинцарско-грчких насељеника, и Јевреја, који су такође били знатно проређени последицама ратних збивања и егзекуцијама турских власти (најпре дахијске, па крцалијске, па везирске).

Али, од највећег значаја за измену до-тадашње друштвене, етничке и конфесионалне ситуације у Београду било је његово ослобођење од Турака. Ослобођење београдске вароши значило је нови импулс колико у християнизацији града толико и у његовој „србизацији”, односно у досељавању великог броја Срба из разних етничких крајева српског народа у Турској, Аустрији, као и из унутрашњости саме Србије. У Београд, и нарочито у његовим околним селима између 1806. и 1809. године, много се доселило становништва из привремено ослобођених крајева босанског, новопазарског, лесковачког и нишког пашалука. До краја српске управе у Београд су се били доселили и многи појединци из Грчке и Епира, из македонских крајева, са

Косова, из Бугарске, Босне, затим са територије аустријске Војне границе и провинцијала. Тако да је до краја устанка Београд добио највећим делом нове житеље, а с тим се изменила и његова општа друштвена, национална и економска структура.

Из времена српске управе у Београду позната су и многа имена београдских житеља, али углавном појединачно пошто службени пописи (порески, војни, црквени) нису сачувани, као ни протоколи службених установа (магистрата).

Слом устанка 1813. године, међутим, изазвао је нову промену у општем положају Србије, па и Београда. Тада, све српско становништво било је побегло из главног града као и већина сељака из његове околине, у првом реду масе избеглица које су Београд и београдску околину населили за време устанка. На почетку поновне турске владавине Београд је још једном задобио обележје турско-источњачке вароши. Тај карактер, па и у композицији становништва, Београд је задржао све до 1830. године.

НАПОМЕНЕ

¹ О Турцима у Србији на почетку XIX века видети: Владимир Стојанчевић, *Турско становништво у Србији пред први српски устанак*. — Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 13—14. Нови Сад 1956, 127—134. — Вук Винавер, *Турско становништво у Србији за време првог српског устанка*. — Историјски гласник, 2. Београд 1955, 41—80.

² О обиму српске емиграције по слому устанка, видети: Алекса Ивић, *Избеглице из Србије на аустријском земљишту 1813 и 1814*. — Историјски часопис, II Београд 1951—163.

³ Владимир Стојанчевић, *Нав. д.*, 127.

⁴ *Нав. д.*, 128.

⁵ „Бошњаци су највише долазили на лађама под именом чамџија, и њи је највише примао Фочић... Многи су тада у Биоград дошли голи и боси, пак се онђе одма оковали у сребро и злато, и обукли у свилу и у кадифу, и узјали на атове с ратовима”. — Вук Караџић, *Скупљени историски и етнографски списи*. Београд 1898, 8 — „Чамови се зову оне лађе покривене, што из Босне дрва и јапију у Београд возе, а чамџије они Турци што возе, скоро без кошуља, и где дођу у

село бадјава једу и пију, а кад се у Београду или другој каквој касаби кавга почне, оставе чамове, пак иду коме воле, или ко им више плати”. — *Мемоари проте Матеје Ненадовића* (Изд. Српски Писци). Београд, 77 у нап.

⁶ У свим каснијим преговорима са Портом српски устаници су захтевали да се у Београдском пашалуку не допусти насељавање „Бошњака“ и „Арнаута”. То су били захтеви и кнеза Милоша у време преговора са Марашли Али пашом на крају другог устанка 1815.

⁷ Српски депутати казивали су кнезу Чарторијском крајем 1804. да је у београдској тврђави, тј. граду и вароши, живело шеснаест „и више“ хиљада Турака. — Прота Матеја Ненадовић, *Нав. д.*, 149.

⁸ Цигани су имали и своју посебну маљу у Београду, која је често била премештана. Свакако да је у Београду, тада, живело стотинак Цигана. Из једног документа из 1809. сазнајемо да је, јуна т. г., било наређено да тридесет београдских Цигана буду упућени на делиградски фронт. Видети: Алекса Ивић, *Списи Бечких архива о Првом Српском Устанку*, VI (за годину 1809). Београд 1965, 231

(»Gestern sind abermals von Bellgrad 30 Cziganer von Belgrad nach Deligrad abgegangen«.).

⁹ „... народ српски нема других људи осим сељака. Оно мало Срба што живи по варошима, као трговци (готово саме дућаније) и мајстори (понајвише ћурчије, терзије, јекмекчије, туфекчије, кујунџије) зову се варошани; и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове, или се затворе с Турцима у градове, или с новцима беже у Њемачку, зато они не само што се не броје међу народ српски, него их још народ и презире.“ — Вук Карацић, Даница за 1827, Будим 1827, 101.

¹⁰ Владимир Стојанчевић, *Борба за ослобођење Београда 1804—1806. године*. — Годишњак Музеја града Београда, IV. Београд 1957, 111—142.

¹¹ „Који се још задржавају у Земуну и неће да иду из њега“. — *Грађа из Земунских архива, за историју Првог српског устанка*, књ. I (1804—1808). У редакцији Танасија Ж. Илића. Београд 1955, 44—45 (датирано 19. октобра 1804) Овде, видети и имена: Нав. д., 58—60.

¹² Датирано 26. маја 1804. — Нав. д., 19.

¹³ Нав. д., 21.

¹⁴ Датирано 10. јула 1804. — Нав. д., 25.

¹⁵ Нав. д., 37 (Датирано 30. августа 1804)

— Према аустријским службеним подацима, само између 1. маја и 31. октобра 1804. године, у Земун је дошло 369 а отишло 239 лица, односно остало у Земуну 130 лица. — Затим, у периоду до краја октобра 1804. до априла 1805. године било је придошло 51 лице а отишло 94, тако да је 30. априла 1805. у Земуну остало још 87 лица. Најзад, у периоду од 1. маја до краја октобра 1805, дошло је још 41 а отишло 66 лица, односно остале у Земуну 62 душе. — Нав. д., 6095 (ту су и њихова имена); 127 (са пописом имена).

¹⁶ Видети: Радослав Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*. Београд 1954, 68—69.

¹⁷ Прота Матеја Ненадовић, Нав. д., 107.

¹⁸ Нав. д., 115.

¹⁹ О тој мисији Бећир-пашиној, и стању српско-турских односа под Београдом, у то време, видети: Миленко Вукићевић, *Карађорђе*, књ. II. Београд 1912, 126—148.

²⁰ Такав је случај био и са становницима других „градова“ и „касаба“ у београдском пашалуку, као на пример Смедеревом, Шапцем, Карановцем (Краљевом), Пожаревцем и др. У то време тежило се мирном иселљавању турског цивилног становништва, док је од ратника одузимано оружје.

²¹ Миленко Вукићевић, Нав. д., 445—446; 471; 152/3; 324/325; 227.

²² Тачан број погинулих са обе стране није познат, али се обично узима да је износио 250—300 људи. — Миленко Вукићевић, Нав. д., 443. — Изгледа да су велики број Турака

побили „бећари“ и добровољци — избеглице из претходне године, из турских крајева, који су се нашли у редовима устаничке војске. По једном казивању, на пример, само је избегли лесковачки „башкнез“ Момир Стојановић, свакако са групом Лесковчана и Прокупчана, „70 Турака својом руком посекао...“! — Владимир Стојанчевић, Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду Првог устанка? — Лесковачки Зборник, I. Лесковац 1961, 8

²³ Вук Карацић, *Скупљени историски и етнографски списи*. Београд 1898, 205. — Карађорђе је лично узимао у заштиту Турске и старао се за њихову безбедност, строго кажњавајући, на лицу места, преступе и пљачке према турском цивилном становништву. — Интересантно је да је Доситеј Обрадовић, сазнавши за предстојећи јуриш на Београд, писао устаницима још августа 1806. године како треба да се понашају према својим турским противницима: „Совјетујем вам да све оне Турке који нису војници (тојест јаничари и спахије) не изгоните и не протерујете из вашег отечества. Спахије, јаничаре и једном речју, сву, војску, протерајте да и нема, истребите их из вашег отечества, иначе безопасни бити неможете. А проче Турке, мирне трговце, занатлије, земљоделце, (х)удожнике и свакога Турчина који сам по себи живи и не жели владати над рајом, оставите у својим домовима живети, како и досад, само положите их под ваше управљеније, власт, и суд — као што сте ви досад под њиховим били. И распрострањујте међу њих ваш језик и учење и књижевство... И тако право и лепо уређујте с њима какогод сами собом, да они таквим начином ово састојаније новоје возљубе и против свакога одбрањују“. — Никола Радојчић, Доситејево писмо о уређењу и просвећењу Србије. — *Летопис Матице Српске*, бр. 300. Нови Сад 1921, 366.

²⁴ В. Богишичъ, *Разборъ сочиненія Н. А. Попова „Россія и Сербія*. Санктпетербург

²⁵ Нав. д., 222.

²⁶ По једном турском казивању, по заузећу београдске вароши, „од разумнијих грађана реши се на 70 душа да са својим породицама пођу с Гушанцем“ за Адакале. — Д. С. Чохаџић, Рашид-беја Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији. — *Споменик СКА*, XXIII. Београд 1894, 14. — В. Богишичъ, Нав. д., 115/116.

²⁷ Неутврђен је био број Турака мушкарца који су напустили ислам и прешли у хришћанску веру, тј. били „покрштени“. Њих је било у извесном броју, међу којима и познати стари Београђанин Халид бег, који „павши у Карађорђевој буни као заробљеник, беше са својом женом, сачувај нас Воже, примио лажну веру српску, и добио име Јован-беј. Као такав седам година је провео међу Србима. А кад осети да ће Србија бити покорена, побеже у Аустрију, а оданде оде чувеном Реџеб-аги, команданту Велике Аде (тј. Адакалеа). Из Аде се придружи царској ордији,

која беше послана на Србију, те с њом, по освојењу Србије, дође у Београд...“ — Д. С. Чохаџић, Нав. д., 7.

²⁸ Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, I, II, Београд 1898, 1899, 709. — По руским подацима број покрштених Турака у Београду износио је четири стотине. — (Н. Ф. Дубровин), *Устанак Србски 1806—1810* године, I, II, Нови Сад 1866, 160. — По турским подацима — казивање Рашид-беја, после погибије Сулејман паше и покоља београдских Турака, у Београду је било остало стотину и педесет муслимана. — Д. С. Чохаџић, Нав. д., 16.

²⁹ „Писато Совјету, да разсуде како ћемо са оним Турцима у Београду расположити, и да се нити држати могу нити одпустити, а у време нужде побити се не могу“. — (Исидор Стојановић) *Дѣловодни Протоколъ Кара-Ђорђа Петровића*. Београд 1848, 210 (№ 1679, од 28. јуна 1813. године). — Упоредити и: „Писато Совјету... да смо намерили оне Турке између нас дићи из Београда у Адакале, само ако они одобре, и да сочине одговор вежиру за то...“ Нав. д., 199 (№ 1632, од 23. јуна 1813).

³⁰ Алекса Ивић, *Између Првог и Другог српског устанка* (од септембра 1813. до априла 1815. године). Загреб 1917,4.

³¹ Нав. д., 33.

³² *Грађа из Земунских архива за историју Првог српског устанка*, III, Београд 1969, 422 (под 11. октобром 1813. године).

³³ Миленко Вукићевић, Нав. д., 467.

³⁴ Алекса Ивић, *Списи Бечких архива о Првом српском устанку*, V (за годину 1808) Београд 1939, 632; (Извештај од 28. маја 1808). О томе како су београдски Јевреји запослени у граду на ливењу једног великог топа, у мају 1808. године, Нав. д., 457.

³⁵ *Грађа из Земунских архива за историју Првог српског устанка*, I, 289; упор. 289—291.

³⁶ О читавој акцији Риге од Фере и његовом погубљењу у Београду, видети: Душан Пантелић, *Рига од Фере*. Браство XXV. Београд 1931, 130—174.

³⁷ Уопште о томе, видети: Стојан Новаковић, *Константин Константиновић Родофиникин*. Биографске белешке. — Годишњица Николе Чупића, XXVII. Београд 1908. — 259—280 Карађорђево мишљење о Родофиникину, као Грку, код Вука Караџића, Нав. д., 77; 97 у нап. — Упоредити и казивања из времена устанка, код: Радислав Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*, 133 и д.

³⁸ Лазар Арсенијевић Баталака, Нав. д., 62.

³⁹ Нав. м., 610.

⁴⁰ Упоредити: Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски добровољци у борбама за ослобођење Београда 1806. године*. — „Политика“ од 29. јула 1957, стр. 5.

⁴¹ Лазар Арсенијевић Баталака, Нав. м.

⁴² Видети: Радослав Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*, 234; 327—333.

⁴³ О пребеглим Србима из крајева под аустријском влашћу за време првог устанка, и граничара и цивила, има уопште много података, нарочито у познатим књигама Алексе Ивића, затим у *Грађи из Земунског архива* и другде. Тако се, само у 1807. години, констатује да је из „славонске регименте“ и из шајкашког батаљона пребегло 301 лице, а из Баната 155! Године 1808. из ових крајева у Србији се налазило 515 „дезертера“ и других миграната! — Алекса Ивић, *Списи Бечких архива о Првом српском устанку*, V, 94/95, 121, 192/193. Ко су, генерално, по аустријским оценама, били ови бегунци у Србију, видети: Нав. д., 457 («... wohl aber sahe ich eine grosse Anzahl Kayserlicher Unterthanen. Meine Begleiter schätzen sich auf 100, die nach Belgrad ausgewandert waren, grösstentheils Leuthe, die in den Kayserlichen Staaten keine Anstellung erhalten konnten, Avanturiers, verdorbene Kaufleuthe oder liederliche Söhne»). — Још крајем 1805. године Стефан Живковић писао је из Смедерева како „... навалио је страни човек из Влашке и из Турске, али су без оружја и без трошка; а јесмо врло ради да имамо оваке људе, него је трошак велики, а ја бих велико јунаштво с њима учинио“ — Миленко Вукићевић, Нав. д., 353. — У овом погледу било је карактеристично и казивање из једног руског службеног документа, по коме: »Depuis l'époque de la prise de cette forteresse un grand nombre de Serviens habitans des pays limitrophes vinrent s'établir dans celui de leurs pères, mais comme le gouvernement ne leur accordait aucuns moyens de subsistance, quantité s'en retourné. В. Богишичъ, Нав. д., 140. — Досељавања у Србију, из Турске, Аустрије и Влашке трајала су за све време устанка. Интересантно је да је Карађорђе још почетком 1813. године тражио да се што више досељавају у Србију људи способни за борбу и ратовање са Турцима: „... писато војеводи Маринку Пиротскоме, да скупи бећаре... што више може из Влашке и турске стране...“ Дѣловодни Протоколъ Кара-Ђорђа Петровића, 85 (№ 1070, од 14. фебруара 1813.) — О добровољцима и добровољачким дружинама који су долазили из бугарских крајева, на пример, о чувеном Драгану Папазоглу, Ђири и Мини (који су били из Тетевена), видети: Радослав Перовић, Прилози за историју Првог српског устанка. Београд 1954, 38—39; 60—61; 72—73.

⁴⁴ О доласку у Србију, из Ниша, осам стотина бећара-избеглица, који су дошли у делиградски логор, а затим били додељени војсци Миленка Стојковића, Петра Добрњца и Хајдук-Вељка, а тридесеторица су отишла за Београд, видети: Алекса Ивић, *Списи Бечких архива*, V, 998 (Извештај од 6. септембра).

⁴⁵ В. Богишичъ, Нав. д., 114.

⁴⁶ Лазар Арсенијевић Баталака, Нав. д., 611. — Н. Ф. Дубровин, *Устанак Србски*, 182.

⁴⁷ О општим приликама у Србији и Београду у време устанка, видети зборник радова: *Географски лик Србије у доба Првог устанка*, Изд. српског географског друштва. Београд 1954, 1—102.

⁴⁸ Видети: Владимир Стојанчевић, *Становништво Србије за време Првог устанка*. — Историјски Гласник, 3—4. Београд 1955, 41—58.

⁴⁹ За углед Српског устанка и утисак који је он извршио на јавно мњење, на пример у Аустрији, карактеристични су случајеви где су се Карађорђе и устанак, у књижевним делима, славили већ од савременика: Доситеја Обрадовића, Гаврила Ковачевића, Грка Трандафила Дуке, чак и од једног мађарског позоришног уметника, Балого, Руса Б. Каменског и др. В: В. Стојанчевић, *Политичке и културне везе Србије и Београда са југословенским и балканским земљама и народима у првој половини XIX века*. — Годишњак града Београда, XV. Београд 1968, 28—29; видети и нап. 28—33 на стр. 49.

⁵⁰ В. Богишичъ, Нав. д., 140.

⁵¹ Доста грађе о овим кретањима на аустријско-српској граници и досељавањима из Срема у Србију има у књизи Славка Гавриловића: *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804-1815*. — Сремски Карловци, 1965.

⁵² Нав. д., 381—383 (за 1811. годину).

⁵³ Видети: Владимир Стојанчевић, *Протокол избеглица из Србије у Земун 1813. године*. — Зборник Историјског музеја Србије, 8—9. Београд 1972. 43—85. За становнике Београда из времена устанка карактеристично је било мишљење једног рођеног Београђанина, по коме: „Данас (тј. око 1880. године) у Београду нема ниједног од мојих вршњака, а и мало млађих, који могу показати да су им очеви у Београду рођени. Све су новонасељеници из разних крајева Старе и Нове Србије”. — Сретен Ј. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1880)*. Београд 1950, 149 у нап.

⁵⁴ Владимир Стојанчевић, Нав. д., 47; упор. 44—45.

⁵⁵ Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, 58—59.

⁵⁶ Нав. д., 59.

⁵⁷ „Писато Совјету и послато ови именовати 4. човека из Орида: Риста Атанасковић, Анђел Трифуновић, Ђорђе Јовановић и Митар Крстић, и да ји испитају за свашто”. — Дѣловодный Протоколъ Кара-Ђорђа Петровића, 19 (№ 699, од 11. јуна 1812. године).

⁵⁸ Сретен Ј. Поповић, Нав. д., 175.

⁵⁹ По једном Карађорђевој наређењу, из фебруара 1809. године, београдско становништво је имало да да, из реда трговаца и занатлија, шест стотина пешака и две стотине коњаника, као неку врсту „земаљске мили-

ције”. — Алекса Ивић, *Списи Бечких архива*, VI, 79; упор. и 370: (»Eben gestern ist auch Stephan Xivkovics mit dem Buljuk Bascha Konnta und 88 Mann theils Berittenen theils Füssängern auss Bellgrad gegen Morava... ausgezogen...«) Извештај се односи на ситуацију после турске офанзиве.

⁶⁰ Да су остали сачувани пописни војни спискови, порески тефтери или протоколи магистрата, данас бисмо у танчине знали о многим друштвеним, економским, културним и демографским карактеристикама Београда. Колико су ови службени документи могли да буду интересантни, на пример деловодни протоколи, може се, делом, видети на случају Шапца: Владимир Стојанчевић, *О становништву и грађанима Шапца у време Првог устанка*. — Годишњак историјског архива VIII. Шабац 1970, 347—370.

⁶¹ Грађа из Земунских архива за историју првог српског устанка, III, 618—623.

⁶² Славко Гавриловић, Нав. д., 488—489; упор. 466.

⁶³ Вук Караџић, *Скупљени историски и етнографски списи*, 74.

⁶⁴ Грађа из Земунских архива, I, 32.

⁶⁵ Нав. д., 78.

⁶⁶ Дѣловодный Протоколъ Кара-Ђорђа Петровића, 90 (№ 1095, од 21. II. 1813).

⁶⁷ Грађа из Земунских архива, I, 428.

⁶⁸ Нав. д., 449.

⁶⁹ Радослав Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*, 274, 275; 277, 282, 284, 286, 287, 290, 298.

⁷⁰ Нав. д., 287.

⁷¹ Нав. д., 275; 298.

⁷² Грађа из Земунских архива, I, 439—441; упор. 498.

⁷³ Нинковић је имао „квартир“ на „Калемејдану“. Радослав Перовић, Нав. д., 98, 101, 108.

⁷⁴ Радослав Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*, 87—88.

⁷⁵ Милан Јовановић Стојимировић, *Силуете старог Београда*. Београд 1971, 242—243.

⁷⁶ Нав. д., 239.

⁷⁷ Сматрало се да је у београдском пашалуку пред устанак живело око девет стотина спахија, од којих је већи део становао у Београду (пошто спахије, као и Турци уопште, све до доласка дахија на власт, нису смели стално становати по српским селима).

⁷⁸ Видети: Видосава Николић, *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку*. — Лесковачки зборник, II Лесковац 1962, 40—41, карта насељавања.

⁷⁹ Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак и Лесковачки крај*. — Лесковачки зборник, II. Лесковац 1962, 9—23.

⁸⁰ Владимир Стојанчевић, *Миграције Пироћанаца у Србију у време Првог устанка*. —

Пиротски зборник, 3. Пирот 1971, 31—37. — Видосава Николић, *Исељавања Врањанаца ван матице у прошлости и данас*. — Лесковачки зборник, III. Лесковац 1963, 115, карта насељавања.

⁸¹ Н. Ф. Дубровин, Нав. д., 67.

⁸² Видети: Алекса Ивић, Нав. д., VI, 301 («Die Türken continuiren noch immer denen Flüchtigen Serbier nachzurufen: » Flichtet nur zu. Ihr werdet euch bis Ofen doch nirgends verbergen können«, говорили су Турци Београђани. Стога је било затворено, средином августа 1809, осамнаест покрштених и двадесет некрштених Турака у Горњем граду у Београду).

⁸³ Алекса Ивић, Нав. д., 316 («Sehr viele Familien aus dem Inneren des Landes haben sich schon auf das Gebirg vor Belgrad geflüchtet, die herüber zu kommen suchen«, према извештају из Земуна од 21. VIII 1809. За то време преко десет хиљада лица, са много стоке и кућанства испунило је било Ковинску аду).

⁸⁴ А. В. Богић, *Опис Врачарског среза*. — Гласник Српског ученог друштва, XIX. Београд 1966, 199/200.

⁸⁵ Нав. д., (210) 212.

⁸⁶ Нав. д., 161.

⁸⁷ Мисли се на крајеве данашње југо-источне Србије. Видети: Владимир Стојанчевић, *Вукова знања о историјској географији, историјској етнографији и демографији Србије Првог и Другог устанка*. — Ковчежић, VI. Београд 1964, 130—150; 140, 150. Видети и: Владимир Стојанчевић, *Политичка географија у Вуковом спису „Описаније Србије“*. — Ковчежић, VII. Београд 1966, 30—38. — Цвијићево тумачење извесних етнографских појмова код српских сељака, видети: Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва. Насеља српских земаља*, II. Београд 1902, CLXXXII у нап. („Интересантно је, да досељенике из старе Рашке готово редовно зову у ниској Шумадији Арнаутима... Досељенике из Македоније зову у Шумадији Цинцарима (и кад су Словени), оне из јужне Србије Бугарима, „из прека“ Швабама, Ужичане Ерама...“).

⁸⁸ А. В. Богић, Нав. д., 153.

⁸⁹ Нав. д., 113.

⁹⁰ Нав. д., 129.

⁹¹ Риста Николић, *Околина Београда. Антропогеографска испитивања*. — *Насеља српских земаља*, II, Београд 1903, 929.

⁹² Нав. д.

⁹³ *Грађа из Земунских архива за историју Првог српског устанка*, II, 279—280.

⁹⁴ Алекса Ивић, Нав. д., VI, 173 («Hajduk Velko hat aus einen grossen Theil Piroter Districtes alle christliche Familien ausgehoben und uiberbringt selle nach Servien«, према извештају из Земуна од 12. маја 1809).

⁹⁵ *Грађа из Земунских архива*, II, 170—171.

⁹⁶ Н. Ф. Дубровин, Нав. д., 177. — Упоредити: В. Богишић, Нав. д., 225.

⁹⁷ Сретен Ј. Поповић, Нав. д., 56 — Алекса Ивић, Нав. д., VI, 202. (Наводи да је „преко Мораве“ прешло тридесет хиљада људи »und soll sie wie es heisst nach Servien zur Ansiedlung gesendet haben“, према извештају из Земуна од 29. маја 1809).

⁹⁸ Нав. д., 145 у нап.

⁹⁹ Нав. д., 182.

¹⁰⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Успомене 1831—1855*. Београд 1952, 59.

¹⁰¹ Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми*, CLXXXIII.

¹⁰² *Грађа из Земунских архива*, III. Београд 1969, 420 („Регистар Земунске војне команде“, од 13. IX. 1813).

¹⁰³ Алекса Ивић, *Избеглице из Србије на аустријском земљишту*, 151. — „Срби у Србији страшно су страдали 1813. г. Нечувена свирепства извршавана су над њима. Све, што је било лепше и угледније мушко и женско вођено је у робство и продавано. Необуздани Турци са својим варварством непоштедише никог, који им паде шака. Опустошавало се огњем и мачем све. Такви крволочни поступци породили су глад и помор у 1814. г. А људи не памте, да је тако родна била година кано што је била 1813.“ — Б. М. Г. Медаковић, *Први Србски устанак и његов жалостни свршетак*. Нови Сад 1893, 19.

¹⁰⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*. Београд 1874, 15. — По Медаковићу, Нав. д., 71, „у Биограду, веле, да није остало ни хиљаду душа“.

¹⁰⁵ Сретен Ј. Поповић, Нав. д., 78 у нап.

¹⁰⁶ Риста Николић, Нав. д., 909.

¹⁰⁷ Нав. д., 1008.

¹⁰⁸ Нав. д., 1011.

¹⁰⁹ Нав. д., 1016.

¹¹⁰ Нав. д., 1027.

¹¹¹ Нав. д., 960.

¹¹² Нав. д., 988:

¹¹³ Потурчењак звани Ибрахим Манзур ефендија имао је прилике да види како су Турци пљачкали Србију и Београд: „Једва се, доиста, веровати може колико су много рогате марве и оваца имали Срби, и колико смо им ми поотимали. Путови по Босни крчали су од стоке и од робова из Србије што су у Босну терани“ да би београдске прилике оцртао овако: „...имали смо обичај... да се склањамо с главног пута, да би обишли ужасну слику неколико стотина мртвих телеса, обешених или на кољу натакнутих, или на комаде исечених, којима остатке пси глодаху. Тога ради се склањали по добру четврт миље у страну, јер је толико требало да се избегне кужни смрад који издаваху те лешине“. — Стојан Новаковић, *Из мемоара Ибрахим-Манзур-ефендије о неким догађајима у Босни и у Србији из 1813 и 1814 године*. — *Споменик СКА XXII*. Београд 1893, 50—51.

¹¹⁴ Сретен Ј. Поповић, Нав. д., 346.

¹¹⁵ Нав. д., 346 у нап.

¹¹⁶ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, I. Београд 1907, 64—65; упор. и 70—73.

LES CAUSES POLITIQUES DES CHANGEMENTS SURVENUS DANS LA STRUCTURE DE LA POPULATION DE BELGRADE ET DE SA BANLIEU LORS DE LA PREMIERE INSURRECTION SERBE

Vladimir Stojančević

La période de la Première insurrection (de 1804 à 1813) avait provoqué des transformations radicales de la vie entière d'une partie de la Serbie libérée et de Belgrade. Ayant libéré le pays du pouvoir turc, les insurgés serbes ont établi la nouvelle organisation de l'administration nationale. La structure ethnique de Belgrade, qui était le centre principal militaire, stratégique et économique du pays, avait subi un changement total. La population turque et musulmane, auparavant majoritaire, après la Libération de Belgrade à la fin de 1806 et celle de la Forteresse (au début de 1807), ne faisait qu'une minorité.

L'administration serbe n'a trouvé à Belgrade que très peu de population urbaine. D'autre part, les Grecs, les Zinzars et les Juifs étaient plus nombreux. Mais la situation démographique et ethnique changea rapidement, grâce à l'immigration des éléments riches des populations urbaines et villageoises de l'intérieur de la Serbie ainsi que de nombreux réfugiés venant de Turquie et d'Autriche. L'armistice serbo-turque, de l'été 1807 au printemps 1809, favorisa ces transformations. C'est alors que la population afflue à Belgrade, en s'établissant dans les habitations et les boutiques, abandonnées par les Turcs.

Les commerçants et les artisans y étaient les plus nombreux. L'état de guerre, de 1809 à 1813, avait transformé Belgrade en centre important et fréquenté commercial, industriel et artisanal. Des ateliers militaires exigeaient de plus en plus d'ouvriers, d'artisans, d'experts.

La garnison avait aussi favorisé la croissance économique et démographique de Belgrade. En 1809, se retirant devant la grande offensive turque entreprise de Niš, plusieurs milliers de réfugiés de toutes les régions de Pachalik de Belgrade et surtout des territoires provisoirement libérés de Stara Planina à Grdelička klisura et de Kosovo, de Stara Raška et de Polimlje, viennent s'établir à Belgrade et dans sa proche banlieu. En outre, il y avait beaucoup d'immigrés venant de Bulgarie, de Macédoine et de Grèce, ainsi que de Bosnie-Herzégovine. En partie, ils avaient colonisé définitivement des terrains vides des environs de Belgrade, ou des villages déjà existants.

Les traditions de cette colonisation furent conservées jusqu'au début du XXe siècle, se reflétant dans la toponymie locale et dans la nomenclature géographique. Ainsi, à la fin de l'Insurrection, Belgrade représentait une nouvelle composition ethnique de la population serbe et, généralement, sud-slovène et balkanique, vivant dans une communauté sociologique intéressante, caractérisée par les différentes formes de civilisation, de comportement social et de niveau culturel.

En 1813 Belgrade, rapidement croissant sur la base nouvelle de la vie politique, sociale et économique, avait de nouveau succombé à la domination turque et subi des transformations radicales, notamment de caractère démographique et ethnique. Il ne sera repris par l'administration serbe qu'en 1830.

